

O'ZBEK TILIDA SO'Z TURKUMLARI ANIQLANISHIDA KORPUS YONDASHUVI

Normamatova Shaxzoda

O'zMU Xorijiy til va adabiyoti (ingliz) yo'nalishi

1-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tilidagi so'z turkumlarini aniqlashda korpus lingvistikasi yondashuvining imkoniyatlari va afzalliklari yoritiladi. Shuningdek, an'anaviy grammatik tahlil metodlari bilan korpus asosidagi avtomatik tahlil usullari solishtiriladi.

Kalit so'zlar: morfologiya, grammatika, korpus lingvistikasi, sintaksis, sintetik shakl, analitik shakl

So'z turkumlari masalasi tilshunoslikdagi eng qadimiy va muhim yo'nalishlardan biridir. Har qanday tilning grammatik tuzilmasini, uning ichki qonuniyatlarini o'rganishda so'z turkumlarini aniqlash birlamchi ahamiyatga ega. Chunki so'zlar til birliklari sifatida gapda turli sintaktik rollarni bajaradi, morfologik jihatdan o'zgaradi va semantik vazifalarni bajaradi. So'z turkumlari ana shu funksiyalarning umumlashtirilgan tizimi sifatida tilshunoslikda ajralib turadi. So'z turkumlarini aniqlash orqali biz tilning grammatik qurilishini, sintaksis va morfologiyaning o'zaro bog'liqligini, leksik birliklarning kategoriyalarga bo'linishini tushunamiz.

So'zlarni turli qismlarga bo'lish va so'z shakllarini yasash va ularni biriktirish tartibi va gaplarni tuzish qoidalari haqidagi tilshunoslik fanining muhim bo'limi grammatika (grekcha gramma — harf, tike — fan) deb ataladi. Grammatika ikki qismdan iborat: morfologiya va sintaksis. Morfologiya (grekcha morphé — shakl, logos — ta'limot) — so'zlarning grammatik guruhlari, so'z shaklining xususiyatlari, grammatik shakl, grammatik ma'no va grammatik kategoriyalarni o'rganadi [1]. So'z turkumlari — bu tilning grammatik xususiyatlari asosida ajratilgan yirik so'z guruhlari. Har bir turkumga kiruvchi so'zlar o'ziga xos paradigmalariga ega bo'lib, sintaktik vazifalari bilan boshqalaridan farqlanadi. So'z turkumlarini aniqlash tilning turli birliklarini tahlil qilishda muhim yordam beradi. Boshqacha qilib aytganda, so'zlarni tasniflash tildagi lug'atni grammatik jihatdan katta guruhlarga bo'lish jarayonidir. Lug'atdagi so'zlarning grammatik xususiyatlari inobatga olinib, ularning tegishli turkumlari aniqlanadi.

So'zning u yoki bu turkumga mansubligini ko'rsatuvchi, so'zning ma'lum bir grammatik shakl orqali ifodalanadigan ma'nosi grammatik ma'no hisoblanadi; qalam, suv, tosh, olma, bog', uy so'zlari bir grammatik ma'noga mansub so'zlar hisoblanadi. So'zning ma'lum bir grammatik ma'no ifodalovchi shakli so'zning grammatik formasi (shakli)

deyiladi. Grammatik ma'noni ifodalovchi morfema grammatik (morfologik) ko'rsatkich ham deyiladi. Masalan, ko'plikning grammatik ko'rsatkichi-lar; bosh kelishik va bo'lishlilik ko'rsatkichi yo'q (nol ko'rsatkichli).

Grammatik shakl (so'z formasi) ning uch xil turi mavjud [2]:

1. Sintetik shakl (affikslar yordamida hosil bo'luvchi):

Daraxtni, daraxtda, daraxtdan, ishlayapman, ishlayapsan, ishlayapti

2. Analitik shakl (yordamchi so'zlar orqali hosil bo'luvchi):

ukam uchun, park tomon, o'qib ko'r, o'qib chiq. Yordamchi so'z vositasida yasaluvchi forma analitik forma deyiladi.

3. Juft va takroriy shakl: qozon-tovoq, yaxshi-yomon juft formalari umumlashtirish ma'nosini; baland-baland, qator-qator, kula-kula kabilar ko'plik, takror, ta'kid ma'nosini ifodalaydi.

Hozirgi kun grammatikalarida so'zlami turkumlarga ajratishda asosan **besht belgi** [3]:

- so'zning leksik-grammatik ma'nosi;
- so'zning grammatik shakli;
- so'zning sintaktik vazifalari;
- so'z yasovchi morflar;
- so'zning distributsiyasidan foydalaniladi.

So'z turkumlarining gapda bajaradigan vazifasiga to'xtaladigan bo'lsak, Har bir so'z turkumi o'ziga xos morfologik xususiyatlarga ega bo'lishi bilan birga, ularning gapdagi sintaktik funksiyalari ham turlicha bo'ladi. Masalan, otlar o'zbek tilida subyekt (egalik), obyekt, aniqlovchi va hatto hol sifatida ham ishlatilishi mumkin. Bunda otning sintaktik vazifasi kontekstga, gapdagi o'rniga va unga qo'shilgan qo'shimchalar orqali ifodalangan grammatik ma'noga bog'liq bo'ladi. Bu holatlar boshqa tillarda esa biroz farq qiladi. Masalan, ingliz tilida otlarning sintaktik imkoniyatlari o'zbek tilidagiga qaraganda chegaralangan. Ingliz tilida otlar asosan subject (egalik) va object (to'ldiruvchi) vazifalarida ishlatiladi:

"The boy plays football." (Subyekt)

"I saw the boy." (Obyekt)

Sifatlar esa, o'zbek tilida asosan aniqlovchi vazifasida qo'llanadi: "yashil daraxt", "zo'r o'yin", "baland bino" kabi.

So'z turkumlarini aniqlashda an'anaviy yondashuvlar asosan morfologik va semantik mezonlarga tayanadi. O'zbek tilshunosligida so'z turkumlari 12 ta asosiy turkumga bo'linadi: ot, fe'l, sifat, son, olmosh, ravish, predlog (yordamchi so'z), ko'makchi, bog'lovchi, yuklama, undov, modal va taqlid so'zlar [4]. Ushbu bo'linish grammatik qoidalar, so'zning leksik-ma'noviy xususiyatlari va gapdagi funksiyasiga asoslanadi. An'anaviy yondashuvlarda so'zlarning tashqi ko'rinishi (ya'ni qo'shimchalari,

affikslari) va ularning gapdagi oʻrni asosiy omil sifatida olinadi. Bu yondashuv oʻz vaqtida juda samarali boʻlgan boʻlsa-da, zamonaviy tahlillarda bir qator cheklovlariga ega ekani ayon boʻlib qolmoqda. Eng katta muammolardan biri – omonim soʻzlar. Masalan, "ot" soʻzi ayrim kontekstda feʼl boʻlsa, boshqasida ot soʻz turkumi sifatida ishlatilishi mumkin. Bunday holatlarda faqat morfologik yoki semantik belgilarga tayangan holda soʻz turkumini toʻgʻri aniqlash qiyin boʻladi. Yana bir cheklov – soʻzlarning kontekstual moslashuvchanligi. Baʼzi soʻzlar turli kontekstlarda turli vazifani bajaradi. Masalan, "tez" soʻzi sifat sifatida ("tez mashina") ham, ravish sifatida ("tez yugurdi") ham ishlatiladi. Anʼanaviy yondashuvlar bunday holatlarni yetarli darajada hisobga olmaydi, natijada notoʻgʻri tasniflar paydo boʻladi. Shuningdek, anʼanaviy yondashuvlar katta hajmdagi matnlar ustida ishlashda ancha samarasizdir. Har bir soʻzni qoʻlda tahlil qilish koʻp vaqt va kuch talab etadi. Bu esa avtomatlashtirilgan til tahlili imkoniyatlarini cheklaydi. Shu sababli, tilshunoslikda soʻz turkumlarini aniqlashda yangi, kompyuter texnologiyalariga asoslangan – korpus lingvistikasi yondashuvi tobora koʻproq qoʻllanilmoqda.

Korpus lingvistikasi anʼanaviy yondashuvlarda uchraydigan bir qancha cheklovlarni bartaraf etadi. Masalan, omonim soʻzlar kontekstual tahlil yordamida toʻgʻri aniqlanishi mumkin. Shuningdek, sunʼiy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) vositalari orqali millionlab soʻzlardan iborat matnlarni qisqa vaqt ichida tahlil qilish imkoniyati mavjud. Bu esa lingvistik tadqiqotlarning tezligi va aniqligini sezilarli darajada oshiradi.

Oʻzbek tilshunosligida ham korpus lingvistikasi soʻnggi yillarda faol rivojlanmoqda. "Oʻzbek tilining milliy korpusi" loyihasi, turli gazeta, adabiy matnlar asosida tuzilgan kichik korpuslar soʻzlarni avtomatik belgilash, ularni turkumlarga ajratish, sintaktik strukturalarni tahlil qilish kabi sohalarda foydalanilmoqda. Bularning barchasi Oʻzbek tilining raqamli tahlil imkoniyatlarini kengaytirib, uni zamonaviy lingvistik texnologiyalar bilan integratsiyalash imkonini bermiqda.

Yuqoridagilardan koʻrinib turibdiki, Soʻz turkumlari tilning grammatik tizimida muhim oʻrin tutadi. Ularni toʻgʻri aniqlash va tasniflash, til strukturasi va uning amaliy qoʻllanilishi haqida aniq tasavvurga ega boʻlishga xizmat qiladi. Anʼanaviy tilshunoslikda soʻz turkumlarini aniqlash asosan morfologik va semantik mezonlarga asoslangan boʻlsa, bunday yondashuvlar baʼzi hollarda cheklovlariga ega: omonim soʻzlar, kontekstga bogʻliq turkumlar, grammatik moslashuvchan birliklar bular jumlasidandir.

Oʻzbek tilida soʻz turkumlarini aniqlashda korpus yondashuvi nafaqat anʼanaviy yondashuvlardagi kamchiliklarni bartaraf etadi, balki tilni raqamli shaklda chuqur oʻrganish, tilni qayta ishlash kabi zamonaviy ilmiy va amaliy ehtiyojlarga ham xizmat qiladi. Shu sababli, oʻzbek tilshunosligida korpus lingvistikasi asosidagi yondashuvlarni keng joriy etish dolzarb va istiqbolli yoʻnalishlardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abduazizov A.A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. Sharq nashriyot- matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahriri. T., 2010.
2. Xolmanova Z.T. Tilshunoslikka kirish. T., 2007.
3. Irisqulov M.T. Tilshunoslikka kirish. Yangi asr avlodi nashriyoti. T., 2009.
4. Azim Hojiyev. O'zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so'z yasalishining nazariy masalalari. Fan nashriyoti. T., 2010